

Ievads

Apziņa šķiet visskaidrāk dotais un saprotamākais priekšstats. Ikviens, ar ko esmu runājis, atzīst, ka apzinās to, ko saka. Bet šī skaidrība izgaist brīdī, kad apziņas klātesamība tiek apšaubīta. Šī situācija ir līdzīga tai, kuru Augustīns apraksta, pārdomājot, kas ir laiks: “Ja neviens man to nejauda, es zinu, bet, ja es vēlos to izskaidrot kādam, kas jautā, es nezinu.” (Augustīns, 11: 14, 17)

Jautājot, kas ir apziņa, rodas vairāk neskaidrību nekā skaidrību. Apziņa, tāpat kā laiks, paslēpjas aiz laiciskuma modiēm – aizgājušās pagātnes, nenotveramās tagadnes, neatnākošās nākotnes, tā arī apziņa paslēpjas aiz dažādajiem apzināšanās modiēm. Šeit var minēt vēl kādu salīdzinājumu: tāpat kā vaicājot, ko nozīmē “redzēt”, tiek runāts par redzamo un redzētāju, nevis par pašu redzēšanu, arī, aprakstot apziņu, biežāk tiek runāts par to, kas ir apzināts vai arī, kas apzinās, nevis par pašu apziņu. Šīs daudzveidīgās problēmas ir kalpojušas par pietiekamu iemeslu, lai filosofijas un zinātnes vēsturē radītu daudzus un ļoti pretrunīgus uzskatus par to, kas būtu jāsaprot, sakot “apziņa”.

Apziņas tēma ir atrodama jau antīkās filosofijas tekstos, bet skaidra, nepārprotama atbilde uz jautājumu, kas ir apziņa, nav atrodama nevienā – ne antīkā, ne jauno laiku, ne mūsdienu – izklāstā. Iemesls tam ir paša jautājuma par apziņu divējādā neskaidrība, kas, pirmkārt, ir saistīta ar grūtībām sniegt skaidru jēdziena noteiksmi, nošķirot to no citiem, līdzīgiem, jēdzieniem, un, otrkārt, neskaidrība rodas apziņas jēdziena tautoloģiskās iedabas dēļ – apziņa tiek apzināta apziņā. Tādēļ, lai izprastu šīs tēmas sarežģīto iedabu, sākumā

ir jāapskata un jānoskaidro abu neskaidrību iedaba. Pirmā problēma – jēdziena skaidra noteikšana, ir saistīta ar jēdziena etimoloģisko jeb vārda izcelsmes raksturojumu, savukārt otrā izriet no pirmās un parādās kā jēdziena nozīmes neuzrādāmība.

Apziņas jēdziena izcelsme

Jēdziens “apziņa” kā filosofisks koncepts ir salīdzinoši jauns veidojums, bet vārdforma ir atrodama jau sengrieķu tekstu tulkojumos latīņu valodā senajā Romā. Latīniskais jēdziens *conscientia* pirmo reizi parādās Cicerona (106.–43. p. Kr.) darbos (piemēram, *Epistulae ad Quintum fratrem*. 2.15.2.14), kas savukārt atbilst sengrieķu vārdam συνείδησις (*suneidēsis*). Pēc tam šis jēdziens iesakņojas Stojas laika literārajos tekstos. Sengrieķu *suneidēsis* ir darināts kā *eidēsis* un *sun* savienojums, kurā pirmais nozīmē “zināšana”, savukārt otrais (*sun*) “ar”, “kopā”, “kopā ar”. Atbilstoši arī latīņu tulkojumā parādās šie abi aspekti.

Atšķirīgos kontekstos *suneidēsis* un *conscientia* izsaka dažādas vārda jēgas – viena nozīme ir zināšana, kas ir kopēja ar citu personu jeb kopējās zināšanas, savukārt otrā nozīmē – zināšana kopā ar citu zināšanu, nevis personu. Tātad, no vienas puses, apziņa ir saistīta ar korbūšanu, subjektīvo robežu atcelšanu sabiedrības labad – sava viedokļa saskaņošana ar citas personas vai tradīcijas uzskatiem. Piemēram, es zinu, kas ir labs un kas ļauns, nevis tādēļ, ka šīs zināšanas ir tikai mans subjektīvs priekšstats, bet gan tādēļ, ka esmu cilvēks, kuram piemīt apziņa kā spēja būt savā zināšanā kopā ar citu. No otras puses, apziņa ir zināšanu savstarpējā saistība un saskaņojums – izteikums “es zinu, ka zeme ir apaļa” ir saistīts ar zināšanām par apaļumu un zemi, savukārt zināšanas par apaļumu un zemi ir saistītas vēl ar citām zināšanām, piemēram, ar zināšanu par telpu; šo zināšanu kopa uzrāda apziņu kā zināšanu korbūšanu.

No šīm abām nozīmēm arī izriet apziņas ētiskais un teorētiskais saistījums. Apzināties nozīmē būt pie apziņas, atpazīt kaut ko. Vārda sākotnē tieši šī ētiskā puse bija saistošā. Agrīnajā grieķu literatūrā, Homēra un citu autoru darbos, *suneidēsis* tiek lietots kā apzīmējums spējai saskatīt atšķirību starp labo un ļauno. Stojā šī ētiskā nostāja kļūst par pamatu teorētiskam izvērsumam, saglabājot šo atpazīšanas nozīmi. Apziņa kā *conscientia* primāri ir apzināšanās kā kopzināšanas atpazīšana kopzināšanas iepriekš apskatītajā divējādajā nozīmē. Tā netiek izprasta kā teorētisks koncepts. Romāņu valodās, piemēram, franču *conscience*, spāņu *conciencia*, itāļu *conscienza*, latīniskais jēdziens ir saglabājis savu dualitāti, t. i., gan ētisko, gan teorētisko aspektu. Ētiskajā aspektā apziņa ir zināšana kopā ar citu personu, teorētiskajā – vairāku zināšanu korbūšana.

Atšķirībā no romāņu valodām, kurās šīs abas konotācijas ir saistītas, lielākajā daļā citu indoeiropiešu valodu apziņas jēdzienā ir uzsvērts teorētisks aspekts, kas ir nošķirts no *συνείδησις* un *conscientia* ētiskās nozīmes, radot atsevišķu nozīmju lauku. Jānorāda, ka šī sākotnējā saistība ir saglabājusies citā jēdzienā – sirdsapziņa. Angļu valodā apziņa tiek apzīmēta ar vārdu *consciousness*, kuram par pamatu ir ņemts latīniskais *conscientia*, savukārt sirdsapziņa tiek izteikta kā *the voice of conscience* – apziņas balss. Vācu valodā *Bewußtsein* ir apziņa, savukārt sirdsapziņa – *Gewißen*. Abu vārdu darinājuma pamatā ir *Wißen* pamatformas modifikācija. *Gewißen* ir ieviesis Mārtiņš Luters un lietojis kā sinonīmu vārdam *Bewußtsein*. Arī latviešu valodas vārds “sirdsapziņa” ir darināts uz vārda “apziņa” bāzes. Apziņas jēdziena veidošanās vēsture ir salīdzinoši līdzīga. Viduslaikos apziņa netiek izcelta kā atsevišķs jēdziens, kas apzīmē filosofisku, teorētisku konstrukciju. Šis jēdziens kā darinājums parādās Bībeles tulkojumos, vācu valodā tas pirmo reizi ir atrodams Lutera tekstos, bet latviešu valodā – 17. gadsimta kristīgajos tekstos, kas balstīti Bībeles latviskošanas mēģinājumos. Šajā laikā “apzināties” nozīmē “atpazīt”, apzināties labu un ļaunu (Karulis, 1992: 74–75).

Apziņas kā filosofiska un teorētiska jēdziena aizsākums, kurš noved pie mūsdienu izpratnes, ir meklējams Renē Dekarta filosofijā. Dekarts, meklējot drošticamu pamatu zināšanām, pamata zināšanu atkarību no citām zināšanām, konstatē šādu sakarību: ja garā zināšanu attiecību ķēdē ir ieviesusies kļūda, tad visas pārējās zināšanas var tapt apšaubītas. Dekarts nonāk pie drošticamā un neapšaubāmā pamata, kas ir – “*Cogito, ergo sum*”, jeb “es domāju, tātad esmu” (Dekarts, 1978: 36–42; Dekarts, 2008: 59). Bet Dekartam un tā tulkotājiem “apziņa” nenozīmē to pašu, ko “domājošais es”. Apziņa nav *cogito*, bet gan *conscientia*. Mēs apzināmies sevi kā domājošo. Es apzinos, ka man ir jāeksistē, ja es domāju. Dekarta gadījumā apziņa ir tas, kas nodrošina skaidro evidenci (acīmredzamību): es domāju, tātad esmu. Daudzi mūsdienu pētnieki norāda, ka Dekarts nelieto *conscientia* stingrā nozīmē, drīzāk tas ir atribūts, kas norāda uz domāšanas nosacījumiem (Hennig, 2007: 455–484).

Apziņa kā teorētisks jēdziens filosofijā attīstās no Dekarta darbu tulkojumiem nacionālajās valodās. Piemēram, vācu filosofijas jēdzienu *Bewußtsein* 17. gadsimtā rada Kristians Volfs (*Christian Wolff*, 1679–1754), tulkojot Dekarta darbus. Latviešu valodā šis jēdziens savu filosofisko nozīmi iegūst tikai pagājušajā gadsimtā, un savu vārdformu ir aizguvis no vācu valodas, nevis no latīniskās saknes. 19. gadsimtā latviešu valodā apziņas jēdziens parādās citā nozīmē nekā Bībeles un Lutera darbu tulkotajos komentāros; tiesa gan, šis jēdziens vēl netiek lietots teorētiskā nozīmē. Kronvaldu Atis savos darbos lieto vārdu “apziņa” ar nozīmi “pārliecība”, “izpratne”. Vārda “apziņa” attīstībā būtiski

ir ievērot jau minēto apziņas jēdziena divējādo iedabu, t. i., ētisko un teorētisko aspektu. Pirmkārt, apziņa ir spēja atpazīt savu kopesamību ar kādu personu vai personām; otrkārt, apziņa ir zināšanu kopums vai ietvars, kas saista zināšanas vienu ar otru (Karulis, 1992: 74–75).

Apziņas problēma un trīs dažādās apziņas izpratnes 20. gadsimtā

Lai arī mūsdienās “apziņa” kā jēdziens ir ieguvis teorētisku nozīmi, tā izpratne dažādos kontekstos atšķiras. Šis fakts ir saistīts ar dažādiem akcentiem, kas tiek uzsvērti apziņas koncepcijās. Vispārīgi var izšķirt trīs dažādus akcentus. Tāpat kā, runājot par redzi, izklāsts var tikt balstīts vai nu redzamā aprakstīšanā, vai redzošā konstatēšanā, vai arī redzēšanas procesa skaidrojumos, tā arī izklāstā par apziņu var izšķirt šos trīs akcentus, kuri ir raksturojami kā nepieciešamie nosacījumi tam, lai varētu eksistēt kaut kas, ko mēs sauktu par apziņu:

1. Ir jābūt kādam, kurš apzinās.
2. Ir jābūt kaut kam jeb starpniekam – medijam, kas ļauj apzināties.
3. Ir jābūt kaut kam, kas tiek apzināts.

Šie trīs nosacījumi ļauj labāk saprast apziņas dažādās interpretācijas, kuras ir pastāvējušas filosofijas vēsturē. Parasti kāds no nosacījumiem tiek izprasts kā apziņas pamatnoteiksme, un pārējie ir apziņas blakusparādības. Formāli to varētu izteikt šādi – A, pateicoties B, izzina C.

Apziņas interpretācija, kas liek uzsvāru uz pirmo apziņas nosacījumu, varētu tikt rezumēta izteikumā, ka A ir apziņa, kura, pateicoties kādai aktivitātei, izzina pasauli. Ja nav apziņas, nav iespējams izzināt, jo apziņa ir tā, kas izzina. Piemēram, ja cilvēks ir zaudējis apziņu, bet jutekļi vēl uztver ārējo pasauli, tad viņš nevar zināt. Apziņa ir kā centrs, kurš izzina.

Interpretācija, kurā likts uzsvārs uz otru nosacījumu, īsumā ir šāda – A, pateicoties apziņai, var izzināt C. Citiem vārdiem sakot, es varu izzināt, jo eksistē kaut kas tāds kā apziņa. Apziņa ir noteikta veida medijs, caur kuru ir iespējams izzināt. Šajā gadījumā apziņa vairs nav centrs, kas izzina vai apzina, bet gan instruments, ar kuru var izzināt vai apzināt.

Akcentējot trešo apziņas nosacījumu, apziņa vairs nav ne izzina centrs, ne arī medijs vai instruments, ar kuru tiek apzināta pasaule. Apziņa ir tā, kura tiek izzināta. Apziņa ir apzinātais. Šajā gadījumā tiek runāts par apzināto kā apziņu. Tā ir sistēma, struktūra, kura tiek izzināta vai apzināta. Cilvēks dzīvo apzinātā pasaulē. Šī trešā interpretācija pirmajā mirklī var šķist dīvaina, jo ierasts ir apziņu tvert kā kaut kam piederošu vai arī kā subjekta centru, nevis kā

apzināto, bet šo aizdomīgumu var pārvarēt, iedomājoties apziņu kā īpašību – kādu uztvertu priekšmetu sauc par apzināti uztvertu vai, gluži pretēji, šis priekšmets nav apzināts.

Apskatītie trīs nosacījumi parādās kā dažādi akcenti atšķirīgās apziņas jēdziena definīcijās.

Pašapziņas teorijas. Teorijas, kur izejas punkts ir “Es” pilnīga noteikums. Šo teoriju ietvaros parādās apziņas izziņas cirkularitāte – apziņa tiek izzināta apziņā, tātad pastāv divaina cirkulāra virzība apziņas apzināšanā. Eksistē A, kurš tver sevi. Apziņa apzina sevi kā apzinošo. Šai izteikumā var izšķirt divas apziņas – pirmā ir apziņa, kura apzinās, savukārt otra apziņa ir tā, kura tiek apzināta. Ilustratīva analogija ir valoda – par valodu vienmēr tiek runāts valodā, tātad pati valoda nosaka sevis aprakstīšanu – valoda ir par valodu; apziņa – par apziņu.

Apziņa kā pašapziņa tiek skaidrota neokantisma un fenomenoloģijas virzienos. Kā šo virzienu pārstāvjus var minēt, piemēram, V. Dilteju (*Wilhelm Dilthey*, 1833–1911), F. K. Brentano (*Franz Clemens Brentano*, 1838–1917), P. Natorpu (*Paul Gerhard Natorp*, 1854–1924), E. Huserlu (*Edmund Husserl*, 1859–1938), M. Heidegeru (*Martin Heidegger*, 1889–1976).

Kognitīvais virziens – dualitātes problēma. Apziņa tiek izprasta kā process jeb instrumentālas darbības, kas kādu uztvērumu padara par apzinātu. Šāda veida apziņas izpratne parasti tiek veidota substanču duālisma un tā pārvarēšanas kontekstā. Substanču duālisms ir priekšstats, ka eksistē nošķirums starp materiālo un apzināto pasauli, bet kognitīvā virziena pārstāvji uzsver šī nošķiruma neesamību un apziņu tiecas izprast līdzīgi programmai, ar kuras palīdzību kaut kas kļūst par apzinātu – apziņa ir smadzeņu darbība, un nav nepieciešams pieņemt, ka eksistē kaut kas tāds kā apziņa pati par sevi.

Šāds skatījums visbiežāk ir sastopams teorijās, kuras par pamatu liek dabas zinātņu izejas punktu, kas var tikt raksturots kā materiālistiskais pozitīvisms. Materiālistiskais pozitīvisms ir pieņēmums, ka zināšanas par lietām jeb materiālo pasauli ir tas pats, kas pašas lietas, neievērojot, ka tieši cilvēks ir tas, kas šīs zināšanas rada apkārtējās pasaules skaidrošanai, nevis apkārtējā pasaule sniedz zināšanas par sevi aksiomu veidā.

Subjektivitātes (individualitātes) teorijas. Apziņa nav subjekta centrs, bet gan apzinātais. Šo teoriju ietvaros ir uzrādāma izteikta subjektcentrisma kritika – nevis “Es” ir apziņa, bet “Es” ir tas, kas tiek par šo “Es” apzināts. Apziņa ir determinējošs skatiens, kurš nosaka subjektu, padarot to par individualitāti.

Pie šī virziena var tikt pieskaitīti M. Fuko (*Michel Foucault*, 1926–1984), Ž. Deridā (*Jacques Derrida*, 1930–2004), Ž. Delēzs (*Gilles Deleuze*, 1925–1995), Ž. Lakāns (*Jacques Lacan*, 1901–1981). Parasti kā avoti šīs apziņas interpretācijai

tiek uzrādītas F. Ničes (*Friedrich Wilhelm Nietzsche*, 1844–1900), L. Vitgenšteina (*Ludwig Wittgenstein*, 1889–1951) un M. Heidegera radikalizētās filozofiskās nostājas, Z. Freida (*Sigmund Freud*, 1856–1939) psihoanalīze, daļēji arī K. Marksa (*Karl Marx*, 1818–1883) materiālistiskā mācība.

No šiem trim dažādiem virzieniem varētu rasties priekšstats, ka viens no virzieniem apziņu apskata tās “īstajā” nozīmē, bet pārējie kļūdās, vai arī priekšstats, ka ikviens no virzieniem runā par pilnībā dažādiem fenomeniem, kuriem kopējs ir tikai apzīmējums “apziņa”. Tādēļ būtu nepieciešams iegūt kaut cik skaidru priekšstatu, kas ir apziņa, lai saprastu, vai dažādās izpratnes attiecas uz vienu un to pašu domas priekšmetu vai arī tie tomēr ir nošķirti un atšķirīgi. Neauglīgs būtu strīds starp būvinženieri un filosofu, ja tie strīdētos par dekonstrukciju – jo katrā nozarē tas nozīmē ko citu. Tāpat arī strīds starp mākslas vēsturnieku un militāru personu par vārda “avangards” nozīmi būtu veltīgs. Militārists runātu par pulku, kas virzās armijas galveno spēku priekšgalā un apsargā pārējos, bet mākslinieks – par virzienu mākslā.

Apziņas definīciju problemātika

Varētu šķist, ka nav grūti definēt jēdzienu, kas ir lietots tik daudzās filozofijas koncepcijās, bet apziņa tomēr tik viegli neļauj atklāt savu galīgo vai pietiekamo definīciju, kura būtu pilnīgi neapstrīdama. Viens no iemesliem varētu būt tāds, ka apziņa nepakļaujas klasiskai definīcijai. Klasiskā definīcijā tiek noteikta ģints, pie kā pieder jēdziens, un pēc tam tiek sniegtas specifiskās pazīmes, ar ko tas atšķiras no citām sugām, kas pieder tai pašai ģintij. Ar vārdu “ģints” ir jāsaprot plašāks jēdziens, kurš sevī iekļauj vairākus specifiskus jēdzienus. Ģints ir sugu grupa ar kopējām īpašībām. Apziņai nav iespējams sniegt šādu klasisku definīciju, jo apziņas jēdzienam ir grūti atrast kādu augstāku jēdzienu. Apziņai ir grūti noteikt kādu ģinti, kurai tā piederētu, tādēļ šis definīcijas veids nav iespējams.

Cits veids, kā rast pieeju apziņai, ir nevis to definēt, bet gan aprakstīt. Apziņu var skaidrot, aprakstot nozīmīgākās sastāvdaļas vai īpašības. Šeit var izšķirt **četrus skaidrojošo definīciju tipus**, kur pirmais būtu šaurāks un katrs nākamais – arvien plašāks.

Plašākā no skaidrojošajām definīcijām. Tā apgalvo, ka katrs jutekliskās pieredzes elements ir apziņa. Jebkura reakcija uz stimuliem šeit tiek apzīmēta kā apzināta reakcija. Tādējādi “apzināt” tiek saprasts visplašākā nozīmē – katrs kvalitatīvs pārdzīvojums arī visvienkāršākajā jeb rudimentārā formā ir apzināts. Ja pastāvētu tikai viens vienīgs kvalitatīvs pārdzīvojums, tad tas tiktu apzīmēts kā apzināts pārdzīvojums. Pēc šī apraksta jau pašam

primitīvākajām organismu formām (nošķirot tās no neorganiskās matērijas) tiek piedēvēta apziņa. Tātad, ja es uztvertu visu laiku tikai vienu gaismas staru un nekad nebūtu uztvēris neko citu, tad šajā aprakstā šis uztvēruma un reakcija uz vienu un to pašu stimulu būtu apzināta. Arī amēba, reaģējot uz gaismu, apzinās gaismu kā nepieciešamo. Bet šajā visplašākajā definīcijā – katrs jutekliskās pieredzes elements ir apziņa – ir būtiska problēma, ko var labi raksturot ar Tomasa Hobsa teikto darbā *De corpore* (Hobbes, 1961: 321): “Vienmēr to pašu sajūst (izjust, just) un neko nejūst – iznākums ir viens un tas pats.”¹

Ja es uztveru vienmēr vienu un to pašu gaismas staru un noteiktā veidā reaģēju (visvienkāršākajā veidā, kas var būt, piemēram, sajušana), es nevaru apzināties, ka es uztveru gaismas staru, jo manai apziņai nav spējas to nošķirt, piemēram, no tumsas vai skaņas viļņa. Nošķīrums nav iespējams, jo, pirmkārt, šāda veida apziņā nav nekā cita kā tikai viens vienīgs gaismas stars, otrkārt, apziņa nevar to nošķirt, jo nav iespējams to salīdzināt ar kaut ko līdzīgu, jo arī līdzīgais nevarētu eksistēt, ja neeksistētu citi uztvērumi. Šajā definīcijā trūkst dažādu pārdzīvojumu izšķiršanas spējas, kas saistās ar apzināto, tādēļ jāmeklē šaurāka apziņas definīcija.

Vidējā definīcija. Saskaņā ar šo apziņas definīciju var teikt, ka apziņa ir noteikts reakcijas veids normālā nomoda stāvoklī. Nomoda stāvoklis ietver sevī gan normālu “dienas” apziņu, gan sapņus, bet ne vairs to, kas ir dziļa miega (bez sapņiem) stāvoklis – koma, bezsamaņa u. tml. Tāpat kā akmenim, kam nav sāpju pieredzes, nav prātīgi piedēvēt apziņas stāvokļus, tā arī komā esošam cilvēkam, kuram nav piekļuves sāpju datiem, nebūtu prātīgi šīs definīcijas ietvaros piedēvēt apziņas stāvokļus.

Ja pirmajā definīcijā pietika ar vienas kvalitātes uztvērumu, lai to sauktu par apzinātu, tad šajā gadījumā par apzinātu uztvērumu ir jāsauc tāds, kurā uztvertas vairākas kvalitātes vai kvalitāšu kompleksi. Piemēram, lai es apzināti uztvertu gaismas staru, man ir jāuztver arī fons, tumsa u. tml., kā arī jāpastāv kādai pēctecībai, uztvēruma nav vienkāršs nesalikts fakts, bet gan uztvērumu komplekss.

Vidējā definīcija sevī saglabā problēmu, jo tā neizsaka, kādā veidā ir iespējams saliktu pēctecīgu uztvērumu izmantot nākamajos uztvērumos. Tā kā nav skaidrs, kādā veidā es, uztverot gaismas staru, varētu sacīt, ka šis gaismas stars ir blāvāks par to, ko es redzēju vakar, tad tiek izvirzīta vēl trešā definīcija.

Apziņas definīcija, kura sevī specificē caur atcerēšanos. Apziņa pieprasa vairāk nekā tikai kompleksu datu konstatēšanu. Pēctecīgumu pārdzīvojumā tai ir sevī jāietver arī atšķiršanas spēja ar tai piemītošo analīzi un sintēzi, salīdzinājumu, kombinācijām utt., tai ir jābūt arī atmiņai kā spējai saglabāt uztvērumus, lai tos atkārtotu apzināšanās procesā.

¹ No latīņu val. *Sentire semper idem, et non sentire, ad idem recidunt.*

Kā norāda Leibnics (*Leibnic*, 1978: 599), par apziņas spēju var sākt runāt tikai līdz ar atcerēšanās spēju.

Apziņa ir tikai tad, kad tā ir kopā ar augstākiem apziņas aktiem – tādiem kā spriest, secināt, vēlēties, gribēt utt., nevis tikai ar rudimentāriem spēju aizmetņiem. Tādējādi nepietiek ar to vien, ka noteiktas kvalitātes tiek uztvertas un kombinētas. Lai kaut kam piedēvētu apziņu, ir jābūt arī klātesošanai analīzei, sintēzei, salīdzinājumam u. tml. Tikai līdz ar atmiņu ir iespējams runāt par apziņu, kas apzinās uztverto un apzināti var reaģēt uz to, izvēloties starp dažādām iespējām, jo, pateicoties atmiņai, ir iespējams veikt jebkādu salīdzinājumu vai citus minētos apziņas augstākos aktus. Grūti būtu iedomāties iespēju salīdzināt vienu vienīgu uztvērumu, ja neeksistētu kāds cits, ar ko to būtu iespējams salīdzināt vai no kā būtu iespējams to nošķirt. Es nespētu apzināties, ka, piemēram, ābols ir manas uztveres objekts, ja man nebūtu nekādas pieredzes, kas balstīta iepriekšējos uztvērumos un ar kuras palīdzību es ābolu varētu nošķirt no cilvēka vai zirga.

Pastāv arī ceturrtā definīcija, kura sašaurina apziņas jēdzienu līdz bioloģiskās sugas robežām.

Definīcija caur piederību cilvēka sugai. Apziņa ir “rezervēta” tikai cilvēkam. Apziņa ir saistīta ar augstākiem garīgiem aktiem, t. i., ar racionalitāti. Tikai cilvēkam kā *animal rationale (sapiens)* ir apziņas kvalitāte. Šajā definīcijā apziņa tiek izprasta caur racionalitātes jēdzienu. Apziņa ir tikai racionālām būtnēm, jo tikai racionālu lēmumu mēs varam saukt par apzinātu.

Šī definīcija var tikt kritizēta, pirmkārt, saistībā ar Pītera Singera izveidoto “sudzisma” (*speciesism*) jēdzienu. Sudzisms ir priekšstats, ka cilvēka suga ir pārāka nekā citas sugas, līdz ar to citas sugas tiek diskriminētas cilvēka priekšā. Otrkārt, ja mēs sakām, ka racionalitāte kā apziņas būtiska pazīme piemīt tikai cilvēkam, vai mēs nevarētu pieļaut, ka eksistē cilvēki, kuri nav racionāli? Un, ja eksistē neracionāli cilvēki, tad būtu jāpieņem, ka viņiem nav apziņas. Tādēļ pretstatā pirmajai definīcijai, kura piešķir apziņu pārāk plašai dzīvo organismu kopai, šī definīcija ar apziņu apvelta pārāk šauru organismu kopu.

Ne klasiskā, ne aprakstošā definīcija nesniedz noteiktu skaidrību par “apziņas” jēdziena nozīmi, tādēļ, pirmkārt, var uzdot jautājumu, vai šī problēma nav tikai pseidoproblēma, t. i., vai šī neskaidrība nav mākslīgi radīta, jo varētu gadīties, ka definīcija nav iespējama, jo apziņa ir tikai šķitums, kas ieguvis savu eksistenci tikai filosofijas diskursos. Otrkārt, ja var pieļaut, ka eksistē kas tāds kā apziņa, tad būtu jāuzdod jautājums, vai ir iespējams apziņu identificēt un kā tas būtu iespējams.

Apziņas eksistence vai šķitums filosofijas diskursā

Kā jau tika norādīts, teorētiska apziņas izpratne sākas ar Dekarta tēzi *cogito, ergo sum*. Dekarts raksta: “‘Es esmu, es pastāvu’ ir nepieciešami patiesi ikreiz, kad es to izsaku vai apjēdzu ar prātu.” (Dekarts, 2008: 59)

Šai izteikumā var manīt nepieciešamības saistījumu starp “Es” pastāvēšanu un apjēgsmi (kas saistās ar apziņu). Tādēļ būtu nepieciešams izvērtēt, vai šī nepieciešamība ir pietiekams pamats, lai meklētu norādes uz apziņu kā zināšanu kopumu vai izziņas procesa nepieciešamo nosacījumu. Dekartam apziņa ir evidence² jeb evidences pamatprincips, jo viss pārējais ir apšaubāms³ (Dekarts, 2008). Var apšaubīt ķermeni, jo mēs varam iedomāties, ka viss ķermeņa sniegtais ir sapņa šķitums, varam sacīt, ka “es sajūtu siltumu” vai “redzu sienu sev iepretim”, un atklāt, ka sajūtas vai redzētais ir tikai sapņotais, vai arī, ka redzētā siena iepretim ir tikai miglas vāls, kas maldina. Šādi mēs varam apšaubīt it visu, ko esam uztvēruši ar maņām, arī paša ķermeni, un beigās, šādi visu apšaubot, nonākt tikai nedrošā šķituma pasaulē. Bet nav iespējams apšaubīt to, ka šaubāmies – nav iespējams apšaubīt, ka apzināmies kaut ko kā apšaubāmu. Neapšaubāmais ir tikai apziņas lietu stāvoklis – “ka es redzu sienu” (kaut gan tas ir miglas vāls); “ka es sajūtu siltumu” (kaut gan tikai sapņoju aukstā telpā par karstu vasaru). Apzināties Dekartam nozīmē arī vienlaikus domāt – tātad vienīgā evidence ir, ka es domāju, tātad esmu. Šeit var saskatīt nošķirumu starp drošticamo apziņas sfēru un maldīgo vai šķitumu piesātināto ķermenisko pasauli. Šo nošķirumu mēdz saukt par duālismu. Šķiet, varētu piekrist Dekartam – kamēr es šaubos, es esmu, un, ja es šaubos, es apjēdzu, ka esmu, tātad, ja apzinos, tad esmu, un grūti iedomāties kādu iespēju apšaubīt šo eksistenci.

Šeit var atgriezties pie trim minētajiem apziņas nepieciešamības nosacījumiem (t. i., pirmkārt, ir jābūt kādam, kurš apzinās; otrkārt, ir jābūt kaut kam jeb ir jābūt medijam, kas ļauj apzināties; treškārt, ir jābūt kaut kam, kas tiek apzināts), lai saprastu, kur slēpjas kartēziskā apziņas konstatācija, t. i., tas, ka apziņa kā evidence parādās attiecībās starp to, kurš apzinās, un to, kas tiek apzināts. Es apzinos, ka eksistē kāds fakts x, kuru es varu apšaubīt, bet ar šo apzināšanos pietiek, lai konstatētu savu eksistenci.

Šo eksistences konstatāciju ir apšaubījuši tā saucamie empīriski kritiskās tradīcijas pārstāvji, piemēram, Viljams Džeimss (*William James*, 1842–1910). Kā norādījusi Karena Gloja (*Karen Gloy*), V. Džeimss savā darbā *Does Consciousness Exist?* (*James*, 1904: 477–491) lieto “tipisku redukcijas programmu”, lai

² Ar “evidenci” tiek saprasta acīmredzamība, neapšaubāmais, drošticamais, tātad vienlaikus arī patiesais.

³ Dekarts fundamentālās šaubas ir uzrādījis pirmajā meditācijā, kura ir kā pamats, lai nonāktu līdz pirmajai *cogito, ergo sum* konstatācijai.

argumentētu pret Dekarta *cogito, ergo sum* (Gloy, 1998: 31). V. Džeimss norāda, ka konstatēt kaut ko vēl nenozīmē konstatēt domājošo “es” vai apziņu, jo tas ir tikai viens no iespējamajiem modiemi (Gloy, 1998: 31). Ja tiek konstatēts kāds uztvērums, tas vēl nenozīmē, ka, pirmkārt, tas ir apzināts, otrkārt, ka tas piemīt konkrētam “es” – *cogito*. Lai gan Dekarts uzsvē evidenci domājošā “es” konstatācijā, patiesībā viņš konstatē tikai “domāju”, nevis “es domāju”. No tā varētu secināt, ka apziņa kā nosacījums ir veidojums, kuram tiek piedēvēta “acīmredzama” eksistence.

Apziņas eksistences kritiku var izvērst ar matemātiskās analogijas palīdzību. Ja apziņa kā jēdziens ir veidojies laika gaitā, lai labāk izprastu un skaidrotu cilvēcisko pasauli, tad apziņu var arī apskatīt tikai kā skaidrojošu konstrukt, kuram nav jāpiešķir kāds noteikts eksistences veids. Matemātiskā, piemēram, ja ir doti divi zināmie, var ieviest nezināmo, kurš palīdz izskaidrot konkrētu matemātiskās darbības likumsakarību. Piemēram, ir dots skaitlis 3 un ir zināms, ka tiek veikta kāda darbība un iegūts rezultāts 8. Lai izskaidrotu, kā tas notiek, tiek ieviests nezināmais, un mēs iegūstam vienādojumu: $3 + x = 8$

Ieviešot nezināmo, var izskaidrot, kā var iegūt konkrēto rezultātu, bet tas vēl nenozīmē, ka tiek konstatēts kāds reāli eksistējošais. Šai gadījumā nezināmais ir 5, bet tas nenozīmē, ka šāda attiecība ir novērojama, skaidrojot lietu stāvokli pasaulē. Skaitlis 5 sevī var ietvert bezgalīgi daudz iekšējo attiecību, tas var būt vairāku lielumu kopa ($1 + 1 + 2 + 1$), tas var būt veidojies noteiktu attiecību rezultātā ($10 : 2$ vai $12 - 7$), bet šīs iespējas nav nepieciešams apskatīt, lai izskaidrotu, kā no 3 saskaitīšanas ar kaut ko var iegūt 8.

Līdzīgā veidā var skaidrot, piemēram, Z. Freida bezapzinātā jēdzienu. Z. Freids nevis to konstatē dekartiskā evidencē, bet gan pieņem kā nezināmo, kurš palīdz izskaidrot aktuālo novērojamo situāciju. Ja cilvēka rīcība nav balstīta vai izskaidrojama ar apziņas palīdzību, tad varam pieņemt, ka ir jāeksistē kādam nezināmam, kas nosaka rezultātu. Nezināmais Z. Freida teorijā ir bezapziņa.

Tāpat arī pati apziņa var būt tikai skaidrojošs jēdziens, kurš ir ieviests līdzīgi nezināmajam, lai izskaidrotu kādu aktuālu problēmu, bet tas nenozīmē, ka šim nezināmajam ir jābūt reāli eksistējošam.

Varētu teikt, ka filosofijā apziņa bieži tiek uztverta kā robežstāvoklis starp reāli eksistējošo, kas ir evidents prātam, un šķītumam, kas ir kā skaidrojošais nezināmais. Šī dualitāte ir arī viena no problēmām, kādēļ apziņas jēdziens nepakļaujas vienkāršai un skaidrai definīcijai.

Tādēļ filosofijā, lai mēģinātu novērst apziņas neskaidrības problēmas, varētu izdalīt vēl divas metodes, kuras cenšas padarīt apziņas jēdzienu daudz skaidrāku: viena – to aprakstīt, otra – to reducēt uz kādu skaidrāku, novērojamāku priekšmetu. Pirmo var saukt par fenomenoloģisko deskripciju, savukārt otru – par redukcionismu.

Fenomenoloģiskais apraksts jeb deskripcija

Ja iepriekš tika minēts piemērs ar nezināmā pieņemšanu, lai izskaidrotu dotos faktus, tad fenomenoloģija rīkojas citādi — tā nevis mēģina radīt teoriju, ar kuras palīdzību varētu izskaidrot kādu parādību, bet gan par pamatu liek dotā aprakstīšanu. Huserls, kas ir fenomenoloģijas kā filosofijas virziena pamatlicējs, ievēro, ka pasaules uztvēruma un tātad arī zinātnisko faktu pamati nepakļaujas vispārējai demonstrācijai. Huserls savā darbā “Fenomenoloģijas ideja” raksta: “Vērošana neļaujas demonstrēties; aklaiss, kas vēlas kļūt redzīgs, tāds nekļūst ar zinātnisku demonstrāciju palīdzību; fizikālās un fizioloģiskās krāsu teorijas nesniedz krāsas jēgu vērojošu skaidrību, kas piemīt katram redzošajam.” (Huserls, 2002: 17)

Tāpat kā redzēšana vai vērošana neļauj sevi uzrādīt nekur citur, kā tikai pašā aktivitātē, tāpat arī apziņa nav parādāma kādā priekšmetā. Apziņa vienmēr parādās cilvēkam kā apzināšanās. Tā vienmēr ir tā, kura ir par kaut ko un sevi neatklāj kā to, kas tā ir. Huserls to sauc par apziņas intencionalitāti. Intencionalitāte nozīmē vērstību uz kaut ko, proti, kādu priekšmetu vai parādību. Apziņa, tāpat kā vērošana, ir tikai tad, kad kaut kas tiek apzināts vai vērots. Apziņa nav kāds, kas vēro, vai arī tas, kas tiek novērots; tā ir pati vērošana. Citiem vārdiem sakot, apziņa vienmēr ir intencionalitātē jeb vērstībā uz priekšmetu vai parādību.

Fenomenoloģijas apziņas deskripcija ir balstīta priekšmetu analizē, jo nav iespējams noteikt specifisku apziņas parādīšanās formu.

Fenomenoloģija neapšaubā to, ka pats domātājs apzinās to, par ko domā, tāpat kā redzošais redz to, ko redz, bet problēmas rodas tad, kad tiek uzdots jautājums, kā kaut kas var tikt apzināts, kā var tikt kaut kas redzēts. Kā saka Huserls: “Taču mīklains ir Kā, kamēr Ka ir absolūti drošs; neviens saprātīgs cilvēks nešaubīsies par pasaules eksistenci, un skeptiķis ar paradumu melot soda pats sevi.” (Huserls, 2002: 36)

Tādējādi, lai atrisinātu šo mīklu, ir jāpēta tas, kā apziņas intencionālā tvērumā tiek apzināti priekšmeti. Nav jāuzdod jautājums, vai ir redzams priekšmets, kas tiek vērots, bet gan ir jāanalizē, kā tiek redzēts novērojamais priekšmets. Apziņa ir jāapraksta tās aktīvajā darbībā, nevis kā specifiska forma, kurai piemīt spēja “apzināšanās”. Var aprakstīt pašu apzināšanos, nevis to “orgānu”, kurš apzinās.

Ja fenomenoloģiskā deskripcija necenšas atrast novērojamu vai demonstrējamu apziņas formu, bet apraksta dotos, t. i., novērojamus priekšmetus un uzdod jautājumu, kā tas ir iespējams, tad cits mēģinājums izprast apziņu ir censties to reducēt uz uzskatāmām lietām – jeb uzrādīt, kas ir apziņa.

Apziņa redukcionisma programmās

Ja fenomenoloģijā veic apziņas deskripciju caur lietu uztvērumu analīzi, tad redukcionisms cenšas apziņu attiecināt uz novērojamo, izzināmo materiālo pasauli. Redukcionisms ir vienas teorijas skaidrošana citas teorijas terminos. Redukcionisms primāri nozīmē kaut kā sarežģīta pārvēršanu vienkāršākos terminos, kas ir jau ietverts vārda saknē ieslēptā latīņu vārda *reduction* nozīmē – virzīšanās atpakaļ, vienkāršošana, samazināšana. Bet ko gan nozīmē padarīt vienkāršāku, saprotamāku? Piemēram, lai bērnam padarītu vienkāršāk saprotamu kādu lietu, ir jāpārvērš teiktais bērnam saprotamā valodā, tāpat arī ārsts, skaidrojot pacientam slimības cēloņus, pārvērš medicīnas terminus pacienta pieredzes valodā. Līdzīgi arī redukcionisti cenšas pārvērst nesaprotamo viņiem pašiem saprotamos terminos. Ja skaidrojums bērnam vai ārsta skaidrojums pacientam saglabā izpratni par diviem aprakstiem, tad redukcionismā valodas pārbīdes tiek uztvertas kā neatgriezeniskas un galīgas. Apziņas filosofijā redukcionisms paredz, ka visus psihiskos notikumus var izskaidrot fizikālos terminos.

Var izdalīt **piecas redukcionisma programmas**. Vārds “programma” šeit apzīmē metodoloģisku komplektu, kas ir balstīts vairākos metafiziskos pieņēmumos. Metafiziski pieņēmumi ir tādi pieņēmumi, kuri netiek pakļauti izvērtējumam, bet nosaka visus nākamos izvērtējumus. Tie ir kā premisas, uz kurām balstoties tiek izdarīti secinājumi. Ikdienas valodā metafiziski pieņēmumi bieži parādās kā aizspriedumi, kuri netiek uzrādīti sarunā vai spriešanas gaitā.

1. Metafiziskais biheiviorisms. Metafiziskais biheiviorisms ir pieņēmums, ka apziņas aktus var reducēt uz ķermenisku izturēšanos vai dispozīcijām, tādējādi panākot apziņas aktu uzrādāmību visiem pieejamā formā. Uzvedība mums tiešā veidā norāda uz apziņu, bet mēs par apziņu spriežam, spriežot par uzvedību.

K. Gloja metafiziskajam biheiviorismam izdala trīs būtiskas pazīmes (*Gloy, 1998: 48*):

- 1) apziņas stāvokļu redukcija uz ķermeņa izturēšanās un dispozīciju formām;
- 2) psihisko notikumu redukcija uz fizikālajiem, kas ir pamats materiālistisko teoriju pieņemšanai;
- 3) tā dēvēto “trešās personas” teoriju dominance pār “pirmās personas” izteikumiem.

Biheivioristi iebilst ierastajam priekšstatam, ka es atrodos prioritārā stāvoklī attiecībā pašam pret savu apziņu (es esmu vienīgais, kas var piekļūt savai apziņai). Viņuprāt, tā ir valodas lietojuma kļūda, un, balstoties biheiviorisma pamatpieņēmumos, ikviens cilvēks kā cita uzvedības novērotājs ir tādās pašās attiecībās pret novērotā apziņu kā pats novērotais, jo apziņa ir reducējama uz uzvedību, kas ir pieejama ikviena skatienam.

Savu tēžu pamatojumu biheivioristi balsta dabaszinātniskos atklājumos un secinājumos.

Tomēr biheiviorisma teorijas saskaras ar vairākām būtiskām problēmām. Piemēram, ja uzvedība uzrāda apziņas klātesamību, tad ko darīt ar pilnībā paralizētiem cilvēkiem? Viņu gadījumā nav iespējams novērot jebkādu izturēšanos, vai tas nozīmētu, ka viņiem nepiemīt apziņa? Ko nozīmē automātiska spontāna reakcija uz kādiem kairinājumiem, vai šī reakcija norāda uz apziņas aktiem tāpat, kā pārdomāta, apzināta rīcība?

Cita iebildumu grupa ir saistīta ar kauzalitāti jeb cēlonību. Ir grūti noteikt, vai viens un tas pats apziņas stāvoklis izraisīs vienu un to pašu reakciju jeb uzvedību. Vai noteiktas skumjas vienmēr izpaudīsies tāpat visos apstākļos? Kā arī otrādi – vai viena un tā pati uzvedība vienmēr norādīs uz vienu un to pašu apziņas stāvokli? Cilvēks var būt viltīgs radījums, kurš imitē uzvedību, kaut gan nepārdzīvo noteiktu apziņas stāvokli, līdzīgi kā aktieris, kurš spēlē, piemēram, nāves bailes, diez vai pārdzīvo tās tāpat kā cilvēks, kura dzīvība tik tiešām ir apdraudēta. Kā arī lelles-roboti, kas imitē cilvēku uzvedību, – vai šī imitācija norāda uz viņu apziņas darbību? Ja tas tā būtu, tad šī uzvedība nebūtu imitācija, bet gan patiesi apzināta rīcība, tāda pati kā jebkuram cilvēkam.

Apskatot, piemēram, gribas aktus kā apziņas aktus, rodas jautājums, vai aktuālā uzvedība prezentē apziņas stāvokli, jo, kā ierasts domāt, cilvēks vispirms grib un tikai pēc tam noteiktā veidā tiecas sasniegt vēlamu, nevis otrādi – noteiktu apziņas stāvokli vienmēr pavada noteikta uzvedība. Šīs cēloniskās neskaidrības dēļ var uzdot vēl vienu jautājumu par to, kas ir uzvedības cēlonis – vai tā ir apziņa vai zemapziņa, vai kādi citi pārmantoti instinkti?

Tāpat biheiviorismā ir grūti atbildēt uz jautājumu, kāda veida novērojamā uzvedībā izpaužas tādi apziņas akti kā uztvere, iztēle, domāšana. Vai šie apziņas akti ir bez reprezentatīvām iespējām, vai arī tie neeksistē, jo neizraisa noteiktu uzvedību?

2. Apziņas aprakstu nesaprotamība. Daudz spēcīgāk redukcionisms izpaužas tā saucamajā “nesaprotamības tēzē”, kas angļu valodā pazīstama kā *unintelligibility-thesis*. Šīs teorijas piekritēji uzskata, ka visi apziņas akti būtu jāaizstāj ar novērojamiem aprakstiem vai arī jāizslēdz no valodas lietojuma (ja ne pilnībā, kas būtu vēlams, tad noteikti tiem nav vietas zinātniskā valodā). Valodā esošajiem mentālajiem jēdzieniem (mentālie jēdzieni ir jēdzieni, kas raksturo apziņu un tās darbību) nav nekādas nozīmes, šīs nozīmes ir balstītas mistiskos, nepierādītos priekšstatos, tādēļ mentālie jēdzieni ir “nesaprotami”. Tie ir kā no maģijas, burvestību, raganu, dēmonu pasaules, kurus mēs neatzīstam par nopietniem aprakstiem. Ja šobrīd mēs neatzīstam, ka zibens ir Zeva dusmu izraisīts, jo nekas neliecina par Zeva eksistenci, tad kādēļ ir jāatzīst mentālie apraksti, kuriem nav pietiekamu pierādījumu? Ja cilvēks tiecas izskaust māņticību, jo šādai ticībai nav pietiekama novērojama pamata, tad kādēļ būtu jāatzīst, ka

eksistē kāda nenovērojamās apziņas pasaule? Atzīt nenovērojamo ir nesaprātīgi un nelietderīgi, tādēļ ir nepieciešams visus iespējamus mentālos procesus reducēt uz novērojamiem fizikāliem aprakstiem vai arī izskaust to lietojumu.

Ir salīdzinoši grūti noteikt zīmīgus redukcionisma teorijas piekritējus, bet kā spilgtu šīs pozīcijas pārstāvi var minēt austrāliešu filosofu D. M. Armstrongu (*David Malet Armstrong*, 1926), kurš savā darbā “Materiālistu apziņas teorija”⁴ argumentē par “nesaprātīguma teorijām” un attīsta redukcionistisko materiālismu.

Stingrā materiālistiskās redukcijas programma saskaras ar vairākiem iebildumiem, kurus nevar nepārprotami atrisināt.

Pirmkārt, viens no nozīmīgākajiem iebildumiem ir saistīts ar jautājumu, kā var pamatot kvalitatīvo atšķirību starp zināšanām, kas saistās ar materiālo pasauli, un iekšējo pieredzi. Fizikālo zināšanu noteiktība nav lielāka par psihisko pieredzi, jo pēdējā ir atkarīga un sākotnēji balstīta cilvēka uztverē un izpratnē, tātad apziņā.

Otrkārt, materiālistiskās teorijās ār pasaules pieejamība ir neapšaubāmā premisa, uz kuras balstoties ir iespējams būtēt tālākās “objektīvās” zināšanas. Apšaubot ār pasaules pieejamības objektivitāti, tiek apšaubīti arī visas teorijas secinājumi.

3. Ekspresivitātes tēze. Daudz mērenāka, salīdzinot ar iepriekš aprakstīto nesaprotamības tēzi, ir ekspresivitātes tēze. Ar “ekspresīvu” domājot “izteiksmīgu”, nozīmē apgalvot, ka mentālie apraksti izsaka kādu “izteiksmīgu” apgalvojumu, kura nozīme ir meklējama tā izteiksmē, nevis kādā ārējā objektīvā pasaulē. Angļu valodā šī pieeja tiek saukta par *avowal theory*, ko varētu tulkot kā atzišanās teoriju – tā atzīst mentālos apgalvojumus, bet to nozīme paliek tikai to izteiksmē.

Ekspresivitātes tēzes pārstāvji mentālo terminu jēgu un nozīmi atzīst, tātad pilnībā no valodas neizslēdz. Nav patiesu vai aplamu izteikumu, ir tikai ķermeniskas ekspresijas, par kurām mēs varam spriest. “Es garlaikojos” ir tieša ekspresija, kura ir patiesa noteiktā kontekstā. Šis izteikums ir mana ekspresija par manu noteikto ķermenisko stāvokli, nevis, kā iepriekšējā gadījumā, tukša izteiksmes forma. Šo izteikuma ekspresiju es varu pārbaudīt pats, atzīstot, ka izteikums “es garlaikojos” neatbilst manam noskaņojumam.

Pret šo pieeju arī var vērst kritiku:

- Šīs teorijas ietvaros ir grūti spriest par kādu citu personu, piemēram, izteikums “aktieris garlaikojas” neizsaka nekādu viņa ekspresiju, drīzāk tikai manu viedokli par cita cilvēka uzvedību. Trešās personas izteikumus nav iespējams falsificēt vai pārbaudīt.

---

⁴ Armstrong, D. M. (1968) *A Materialist Theory of the Mind*. – London: Routledge & K. Paul.

- Saliktos izteikumos ir grūti atrast patiesumu izteikumam kopumā, jo ir vairāki ekspresiju komponenti. Piemēram, izteikumā “es skatos pulkstenī, jo jūtos garlaikots” nedemonstrē tieši uzrādāmu garīgo stāvokli. Šajā izteikumā, kurš izsaka noteikta veida cēlonību, ir iespējamās vairākas nepatiesības, piemēram, iespējams, ka nav garlaikošanās fakta vai arī garlaikošanās nav cēlonis pulksteņa aplūkošanai.

4. Identitātes tēze. Identitātes tēze paredz, ka pēc būtības nošķirums starp apziņu un ķermenisko cēlonību nepastāv – tie ir identi jeb viens un tas pats. Atšķirība ir veidojusies vārdiskos aprakstos, taču gan mentālie jēdzieni, gan fizikālie jēdzieni pēc būtības nozīmē vienu un to pašu domājamo lietu. Pastāv loģiska atšķirība starp fiziskiem un psihiskiem jēdzieniem, bet reāli tie saskan. Realitātē viss ir monistisks jeb viss ir kā viens vesels, savukārt valodā pastāv duālisms – divas nošķirtu jēdzienu grupas. Angļu valodā šo pieeju apzīmē kā apziņas-smadzeņu identitātes teoriju (*mind-brain identity theory*), kur spilgti parādās arī pieejas pamatpieņēmums, t. i., apziņa ir tas pats, kas smadzenes, un no tā izriet, ka, pētot smadzeņu darbību, tiek pētīta arī apziņa.⁵ Identitātes pieeja ir viegli izmantojama zinātnisku pētījumu pamatošanai, jo ar tās palīdzību tiek atrisināta nenovērojamo sajūtu datu problēma. Piemēram, uzskatot, ka apziņa ir neatkarīga no ķermeņa, rodas jautājums, kā mēs varam būt droši, ka ķermenis, kurš vairs nepauž nekādas dzīvības pazīmes, neapzinās savu nāvi. Savukārt identitātes teorijas ietvaros pietiek pierādīt smadzeņu nāvi, lai būtu pietiekams pamats uzskatīt, ka cilvēks ir zaudējis jebkādas apziņas spējas.

Šīs teorijas ietvaros problēmas rodas ar jautājumu, kā tieši izprast identitātes jēdzienu. Kā norāda K. Gloja, identitātes jēdzienu var izprast vismaz trijās dažādās nozīmēs, no kurām arī izriet atšķirīga sapratne par to, kāda veida attiecībās atrodas mentālie jēdzieni ar fizikālajiem (*Gloy, 1998: 57*).

⁵ Šī teorija ir pamatota un pārstāvēta, piemēram, J. C. Smart. *Sensations and Brain Processes // The Philosophical Review*, Bd. 68 (1959), S. 141–156; vgl. ders.: *Materialism // The Journal of Philosophy*, Bd. 60 (1963), S. 651–662; David K. Lewis. *An Argument for Identity-Theory // The Journal of Philosophy*, Bd. 60 (1966), S. 17–25; Herbert Feigl. *The Mind-Body Problem the Development of Logical Empiricism // Revue Internationale de Philosophie*, Bd. 4 (1950), S. 64–83; vgl. ders.: *The ‘Mental’ and the ‘Physical’ // Minnesota Studies in Philosophy of Science*, Bd. 2: *Concepts, Theories, and the Mind-Body Problem*. – ed. by H. Feigl, M. Scriven, G. Maxwell – Minneapolis, 1958, S. 370–497; kā arī J. A. Shaffer. *Could Mental States Be Brain Processes? // The Journal of Philosophy*, Bd. 58 (1961), S. 813–822; ders.: *Mental Events and the Brain // The Journal of Philosophy*, Bd. 60 (1963), S. 160–166.

Identitāte var tikt izprasta līdzīgi kā piemērā par Veneru. Rīta zvaigzne un vakara zvaigzne ir divi Veneras dotības veidi, tātad rīta zvaigzne un vakara zvaigzne pastāv identitātes saistījumā – tās abas ir Venera. Savukārt mentālie un fizikālie procesi nav viena objekta dažādi dotības veidi, jo, ja tā būtu, tad rastos jautājums, kas ir šis viens objekts, kas var būt gan mentāls, gan fizikāls.

Cita identitātes izpratne ir starp iekšējā procesa un tā ārējās izpausmes identitātes saistījumu. Piemēram, elektriskā izlāde parādās kā zibens. Process kā noteikta likumsakarība ir elektriska izlāde, savukārt kā ārēja parādība tas ir zibens. Tādā gadījumā analogiski iekšējais būtu fizikālais process, bet ārējais – mentālais, kas savukārt varētu šķīst dīvaini, jo mentālais neparādās kā ārējais – tas nav novērojams.

Cita identitātes izpratne ir saistīta ar dažādām pakāpēm, piemēram, es esmu tas pats, kas biju bērnībā, tikai tagad esmu citā kvalitatīvā pakāpē. Mentālie un fizikālie apraksti tad būtu kā divas dažādas pakāpes, kas analizē vienu idento. Bet šādā gadījumā tās būtu divas dažādas interpretācijas vai vērojuma veidi. Šāds priekšstats var radīt jautājumu par šo aprakstu formu savstarpējo līdzību.

Cita ar identitātes tēzi saistīta problēma ir, kā izskaidrot fizikālā un mentālā koeksistenci (līdzāspastāvēšanu) laikā un telpā. Vai mentālais notiek tajā pašā laikā, kad konstatējams atbilstošais fiziskais smadzeņu stāvoklis? Un tāpat ar telpu – vai mentālie fakti ir turpat, kur fiziskie? Piemēram, vai noteiktais sāpju punkts ķermenī sevī ietver arī mentālo faktu – sāpes?

Saglabājas arī jautājums, kādā veidā ir iespējams konstatēt šo identitāti. Materiālais pats par sevi ir mēms, tas nespēj izteikt savu stāvokli. Konstatācija par materiālā un mentālā identitāti ir apziņas noteikta, nevis fizikālās pasaules sniegta. Var šķīst, ka ārējā pasaule sniedz informāciju, tomēr šo informāciju ārējai pasaulei piedēvē cilvēks, kas to noteiktā veidā vēro un interpretē savā apziņā.

5. Valodas analīzes tēze. Šo pieeju var saukt arī par verbālo vai lingvistisko biheiviorismu, jo tā balstās valodas analīzē. Kā šīs pieejas aizsācēju var minēt G. Railu (*Gilbert Ryle, 1900–1976*), kurš 1949. gadā publicē darbu “Apziņas jēdziens” (*The Concept of Mind, London, 1949*), kurā viņš, balstoties valodas analīzē, kritizē Dekarta ieviesto duālismu. Izejas punkts kritikai ir apgalvojums par duālismu kā spoku mašīnā – gars ir kā iesēdināts ķermeniskā mašīnā, kuru tas vada, bet pats ir neredzams. Dogma “spoks mašīnā”, kā uzskata G. Rails, ir kategoriju kļūda. Piemēram, ja kāds iedomājas, ka Oksfordas Universitāte ir tāda pati lieta kā atsevišķas tās koledžas, bibliotēkas, sporta laukumi, muzeji, laboratorijas, tad viņš izdara kategoriju kļūdu. Oksfordas Universitāte ir augstākās izglītības institūcija, kuru nevar izskaidrot ar atsevišķām daļām, kuras sevī ietver pilnīgi citu skaidrojumu, piemēram, bibliotēka ir fiziska vieta, kurā

tiek glabāti fiziski objekti – grāmatas. Lai gan bibliotēka ir nepieciešama, lai Oksfordas Universitāte varētu funkcionēt kā izglītības iestāde, tomēr universitāti nevar identificēt ar tās ēkām. Līdzīgi ir ar mentāliem un fizikāliem jēdzieniem, tie nav izklāstāmi pēc vieniem un tiem pašiem principiem, kā to dara Dekarts. Dekarts izvērza tādus pašus nosacījumus divu dažādu kategoriju jēdzienu kopām, tādējādi izdara secinājumus par abām kategorijām, balstoties tikai vienā no tām. G. Rails norāda: ja mentālos jēdzienus skaidro tādā pašā veidā kā fizikālos jēdzienus, proti, sekojot vieniem un tiem pašiem principiem, tad tiek pieļauta kategoriju kļūda. Vēl jo vairāk, ja Dekarts atzīst, ka gars nav materiāls, tad viņam arī jāatzīst, ka gars ir tik ļoti atšķirīgs no materiālās pasaules, ka to nevar aprakstīt kvazimateriālistiskos terminos.

Lingvistiskā analīze ir balstīta pieņēmumā, ka apziņa ir ķermeniska dispozīcija uz aktivitāti – tā ir darbība, nevis kāds konkrēts objekts, kurš darbojas. G. Rails uzskata, ka, tikai pētot ikdienas valodas lietojumu, kas norāda uz noteiktām ķermeniskām dispozīcijām, var aprakstīt pašu apziņu. Tāpat kā aprakstīt lielisku spēli nenozīmē aprakstīt laukumu, katru atsevišķu spēlētāju vai bumbas formu. Spēle, protams, nav iespējama bez materiāliem nosacījumiem, bet tā pati parādās kā kaut kas cits. Mēģinot aprakstīt apziņu, kā uzskata G. Rails, nav jāmeklē kāda autonoma vienība, kas pastāvētu pretstatā ķermeniskai pasaulei; ja to tomēr darītu, tad tas būtu tāpat kā uz futbola laukuma starp konkrētiem spēlētājiem un bumbu mēģinātu atrast vēl kādu atsevišķu spēli.

G. Railam var pārmetēt, ka viņš pats pieļauj kategoriju kļūdu, jo neievēro, ka viņš ir tajā pašā vēsturiskā valodā, kuru strukturē un apraksta, un, balstoties tajā, visu reducē uz materiālo izturēšanos, kas atspoguļojas valodā.

Apziņa un apzināšanās

Viens no redukcionisma problēmu iemesliem var rasties tādēļ, ka tiek sajauktas konkrētās aktivitātes ar aktivitāšu veicēju kā to, kas glabā potenciālās apziņas darbības. Lai saprastu šo nošķirumu starp apziņu un apzināšanos kā procesu, apziņas jēdzienu var salīdzināt ar gaismu.

Gaismu var aplūkot divos veidos: vienā variantā gaisma ir gaismas stars, kas no gaismas avota tiek izstarots un izgaismo no tā attālinātu objektu, otrā variantā gaisma ir pāreja no tumša uz gaišu, kā tas, piemēram, ir izteikumā “kļūst gaišs”.

Latīniski skaidrībai tiek izmantoti divi jēdzieni *lux* un *lumen*, pirmais nozīmē no kaut kā izejošo gaismas staru, kas izgaismo citu objektu, otrais nozīmē gaismu, kurā lietas kļūst skaidrākas, saskatāmākas, redzamākas.

Pirmā ir saistīta ar “personālo” struktūru, otrā – ar “nepersonālo” struktūru. “Personālā” struktūra nozīmē, ka ir kāds, kas veic noteikto aktivitāti, savukārt “nepersonālā” struktūra – ka nepastāv kāds konkrēts struktūras centrs jeb aktivitātes veicējs, bet ir struktūra kā izplatība, kura sevī iekļauj visus savus objektus vienlīdzīgi.

Gaisma kā starojums palīdz ilustrēt subjekta-objekta attiecības, savukārt gaisma kā gaišums gluži pretēji atceļ nepieciešamību aplūkot subjekta-objekta saistību. Pirmā gadījumā pastāv gaismas avots un izgaismotais objekts, kā acs un redzamā lieta, kas ir savstarpēji saistīti ar redzēšanu, savukārt otrā gadījumā ir redzamais, bet tas nenozīmē, ka kāds to redz vai arī kaut kas tiek redzēts. Tas ir kā teikt, ka uz Marsa ir iespējams redzēt, bet tas nenozīmē, ka tur ir kāds, kas kaut ko skatās, bet gan tikai to, ka tur pastāv redzēšanas potencialitāte, jo ir pietiekami gaišs. Savukārt absolūtā tumsā, piemēram, noslēgtas lodes iekšienē, nav iespējams redzēt, jo tajā nav gaismas, kas nodrošinātu redzamību.

Redukcionismā apziņa tiek skatīta gaismas stara struktūrā, t. i., tiek meklēta personālā struktūra, ar kuras palīdzību varētu noteikt apziņas aktīvo materiālo centru, kurš uztver, t. i. – apzinās kādu objektu. Nosakot šādu personālu centru, varētu aprakstīt tā materiālos nosacījumus. Tāda pati izpratne par apziņu ir saglabājusies no Dekarta *cogito, ergo sum* pieteikuma, kur arī tika konstatēta “persona” vai punkts, kurš nepieciešams, lai kaut ko apzinātos, tādējādi veidojot personālu struktūru. Ja Dekartam šis personālais centrs bija nemateriāla substance, tad redukcionisms vēlas atrast to fiziskajā pasaulē, bet abas pieejas nereflektē par apziņas nosacījumiem, kuros apzināšanās skatīta kā in-personāla struktūra.

Apziņa var tikt izprasta arī kā gaišums, kas nozīmētu, ka cilvēks apdzīvo apzināto pasauli, tādēļ viņš spēj to pamatot kā apzinātu. Ja pasaulē arī ir kaut kas tāds, kas nav apziņa, tad tas nevarētu tikt apzināts. Šai izpratnē pasaule nav lietu summa, bet gan apziņa, kura ir apzināšanās nosacījums. Pateicoties apziņai, cilvēks apzinās. Apzināšanās ir laikā, tā ir aktīva darbība, kura izlieto apziņas iespējas.

Lai gan aplūkotās apziņas izpratnes rada vairāk neskaidrību nekā skaidru, konkrētu priekšstatu par to, kas tiek domāts ar apziņu, tomēr tas noteikti neparedz, ka tās ir savstarpēji pretrunīgas. Visās pieejās tiek izmantots viens jēdziens “apziņa”, lai gan ir pamatoti jautāt, vai domas priekšmets, uz kuru šis jēdziens attiecināts, katrā no izpratnēm tiešām ir viens un tas pats. Pieņemot, ka domas priekšmets tomēr atšķiras, sastopoties ar kādu no apziņas teorijām, būtu nepieciešams noskaidrot, par kādu konkrētu domas priekšmetu tiek runāts, tādējādi izvairoties no pārsteidzīgas kritikas un neradot iedomātu pretinieku.

Nobeigums

Lai gan tekstā tika apskatītas dažādas problēmas, kas saistās ar apziņas jēdzienu, tomēr no daudziem risinājumiem ir grūti izvēlēties vienu vienīgu kā patieso apziņas uzskatu. Piemēram, ārstam, nonākot pie pacienta gultas, būtu diezgan laikietilpīgi un sarežģīti sākt pārdomāt, vai pacients apzinās savu stāvokli vai tomēr ne. Šādas pārdomas varētu likt ārstam uzdot virkni jautājumu, kur katrs prasītu gan ilgu, gan zināšanu ietilpīgu spriešanu. Ārsts varētu sākt ar jautājumu, vai pacientam apziņa ir kaut kas viņa īpašumā esošs vai tomēr apziņa ir tikai viņa apzināšanās darbībai piemītošs. Pēc tam varētu turpināt pārspriedumu, izvēloties, vai apziņa ir “dvēseliska” (jeb, lietojot grieķisko apzīmējumu – “psiholoģiska”) substance, vai tomēr tā ir kāda ķermeniska vienība, kuru var novērot ar dabas zinātņu sniegto instrumentu palīdzību. Ja tomēr, nonākot pie secinājuma, ka neko tādu kā novērojamu ķermeni (vai ķermeņa daļu) nevar atrast pacienta miesā, ārsts ķerties pie fenomenoloģiska apraksta jeb deskripcijas, tad iznākumā ārsts būtu aprakstījis tikai savas paša apziņas intences, nevis pacientam piemītošās. Tādēļ viņš ķerties klāt pie redukcijas un pacienta apziņu censtos skaidrot ar viņam pieejamiem medicīnas jēdzieniem, kuri nekad pilnībā nespētu pacientu pārliecināt, ka tā ir viņa apziņa vai apzināšanās darbības atainojums fizioloģiskā līmenī – skatoties kādā diagrammā, mēs diezgan spēsīm tajā ieraudzīt konkrēto domu, piemēram, par citronu. Maldoties šajās dažādajās pārdomās, ārstam būtu grūti iegūt pacienta apzinātu piekrišanu par ārstēšanas metodēm, lai pilnīgi droši dalītu atbildību par notiekošiem procesiem. Tādēļ rodas jautājums, kā domāt apziņu un spēt nest atbildību par pieņemtiem lēmumiem. Risinājums būtu, pirmkārt, spriežot par apziņu, ievērot šī vārda divējādo dabu, t. i., tās ētisko un teorētisko raksturojumu kā saistītu un nenošķiramu. Otrkārt, nevis palikt subjekta-objekta skaidrojuma ietvaros, cenšoties izdarīt secinājumus par apziņas nozīmi, bet gan to uztvert kā apziņu, kurā tiek pieņemti lēmumi un kura saista dažādos faktus kopīgā zināšanu izgaismojumā, tādējādi panākot, ka dažādie uzskati, kuri tika aplūkoti šajā rakstā, top par dažādiem aspektiem spriedumu pieņemšanas procesā un vienlaikus par pamatojumiem, kas ļauj uzņemties atbildību par apzinātu rīcību.

Izmantotā literatūra

1. Augustīns (2008) *Atzišanās*. – Rīga: Liepnieks & Rītups.
2. Dekarts, R. (2008) *Meditācijas par pirmo filozofiju* (II Meditācija. 3. apakšnodaļa). – Rīga: Liepnieks & Rītups.
3. Dekarts, R. (1978) *Pārruna par metodi*. – Rīga: Zvaigzne.

4. Husserl, E. (2002) Fenomenoloģijas ideja // *Fenomenoloģija*. – Rīga: FSI.
5. Karulis, K. (1992) *Latviešu valodas etimoloģijas vārdnīca*. – Rīga: Avots.
6. Armstrong, D. M. (1968) *A Materialist Theory of the Mind*. – London: Routledge & K. Paul.
7. Gloy, K. (1998) *Bewußtseinstheorien. Zur Problematik und Problemgeschichte des Bewußtseins und Selbstbewußtseins*. – München: Karl Alber.
8. Hennig, B. (2007) Cartesian Conscientia // *British Journal for the History of Philosophy*, 15(3): 45–484.
9. James, W. (1904) Does, Consciousness' Exist? // *Journal of Philosophy, Psychology, and Scientific Method*, 1: 477–491.
10. Leibniz, G. W. (1978) *Principes de la Nature et de la Grâce, fondés en raison* // *Die philosophischen Schriften* / Hrsg. von C. I. Gerhardt. – 7 Bde. – Berlin 1875–1890. – New York: Nachdruck Hildensheim, 6(4), S. 599f. (§4).
11. Hobbes, T. (1961) *De corpore* // *Opera philosophica quae latine scripsit omnia, in unum corpus nunc primum collectis Gulielmi Molesworth*, 5(1): 321.